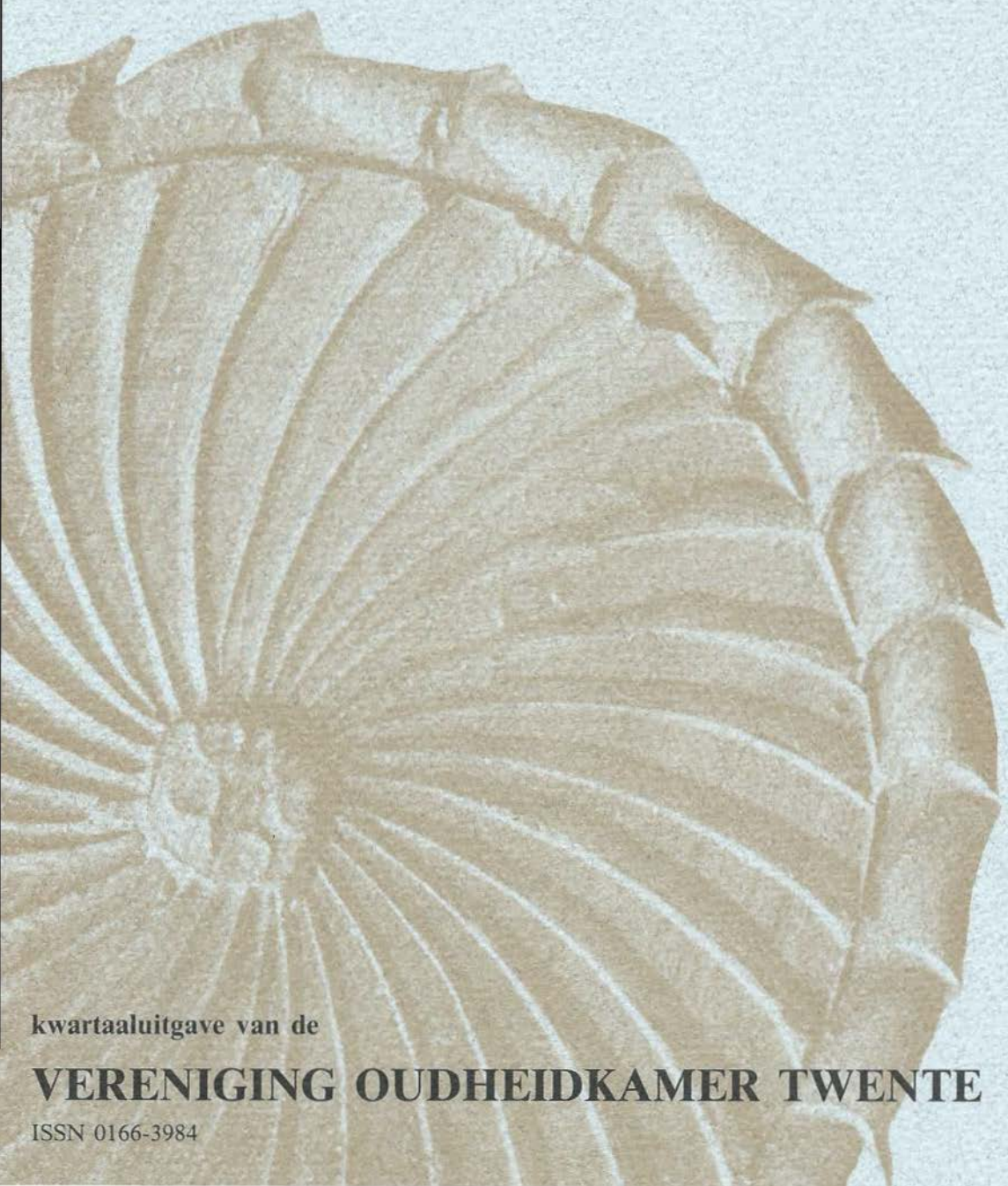

't inschrien

drieëntwintigste jaargang nr. 3, juli 1991

kwartaaluitgave van de

VERENIGING OUDHEIDKAMER TWENTE

ISSN 0166-3984

't inschrien

Een Inschrien is een vakje in de tuugkist waarin waardevolle zaken werden bewaard.

Copij zenden aan

M. Paskamp-van Santen, Vleerhoeksweg 13, 7663 TK Mander.
Tel. 05418-80470

Redactie: A.J. Brunt, Delden

A. Buter, Neede

H.H. Hagens, Almelo

H.A. Kleerebezem, Borne

J.J.H. Meijer, Hengelo

A.L.A. Wevers, Enschede

M. Paskamp-van Santen, Mander, eindredacteur

Administratie:

't Inschrien, p/a Rijksmuseum Twenthe

Lasondersingel 129, 7514 BP Enschede

Postrekening nr. 832196 t.n.v. de penningmeester v.d. Oudheidkamer 'Twente'

Bank: Algemene Bank Nederland N.V., Enschede rek. nr. 59.27.45.651

Abonnementsprijs f 15,- per jaar

Losse nummers f 5,- (exclusief portokosten).

Uitgave van de Vereniging Oudheidkamer 'Twente'

Overname van de inhoud, in welke vorm dan ook, is niet toegestaan zonder schriftelijke toestemming van de redactie.

Bouwen in Twente in het industriële tijdperk (1850-1940), III

Inleiding

Tot het midden van de negentiende eeuw is in West-Europa sprake van een beperkt aantal bouwstijlen. Deze worden gedurende lange tijd achtereenvolgens gehanteerd. Na de klassieke bouwstijlen, Grieks en Romeins, volgen de traditionele bouwstijlen, Romaans, Gotiek, Renaissance, Barok en Rococo.

Vanaf het eind van de negentiende eeuw volgen de stijlen elkaar sneller op en komt er meer verscheidenheid. Hiervoor zijn verschillende oorzaken te noemen: nieuwe technieken en nieuwe materialen hebben hun invloed op het uiterlijk en ook op het interieur van gebouwen. Bepaalde maatschappelijke groeperingen krijgen behoefte aan een eigen, duidelijk herkenbare stijl en gebruiken deze voor al hun gebouwen. Het gevolg is dat de bouwstijlen elkaar niet meer opvolgen, maar veelal tegelijkertijd worden toegepast, soms zelfs als reactie op elkaar ontstaan. Sommige vindt men in een beperkte regio, andere door het hele land en enkele zelfs internationaal.

Tijdperken zijn moeilijk te geven; het begin ervan meestal wel, het eind veel moeilijker; bovendien worden nieuwe vormen buiten de grote steden meestal pas veel later nagevolgd.

Een aantal stijlen is verbonden met de naam van één of meerdere specifieke architecten. Sommigen werkten steeds in dezelfde stijl, anderen maakten een ontwikkeling door in hun oeuvre, enkelen werkten tegelijkertijd in verschillende stijlen al naar gelang de wensen van de opdrachtgever.

Ons gewest heeft, behalve de traditionele, 'saksische' bouwtrant, waarin gedurende eeuwen vooral boerderijen gebouwd werden, niet een specifieke streekeigen architectuurstijl. Wel heeft de - in vergelijking

met de rest van ons land - grote hoeveelheid oorspronkelijk naar Engels voorbeeld gebouwde textiel fabrieken in Twente geleid tot een zeer specifiek en uniek regionaal industriegebied met karakteristieke gebouwen.

In min of meer chronologische volgorde zijn de belangrijkste bouwstijlen hieronder kort gekarakteriseerd en gedateerd; sommige namen staan voor vrijwel vergelijkbare bouwstijlen die in dit overzicht dan ook zijn samengevoegd. Van elke stijl worden enkele voorbeelden genoemd van gebouwen in Twente. Hierbij dient opgemerkt te worden dat niet op elk gebouw een stempel van een bepaalde stijl gedrukt kan worden. Soms is slechts sprake van enige verwantschap of zijn maar enkele elementen voorbeeld van een specifieke stijl.

Neo-classicisme en Empire (ca.1800 tot ca.1850)

Internationale stroming die is ontstaan aan het eind van de achttiende eeuw en inspiratie vond in de Klassieke Oudheid. De stijl wordt toegepast vanaf het begin van de achttiende eeuw en wordt gekenmerkt door een strakke symmetrie. De gevel heeft veelal een oneven aantal traveeën, de middenpartij wordt meestal bekroond door een fronton. In brede gevels springen soms gedeelten naar voren, zogenaamde risalieten. De stijl werd veel toegepast bij overheidsgebouwen.

Voorbeelden:

Villa Schuttersveld aan de Hengelosestraat in Enschede, gebouwd in 1834 in opdracht van Jhr. Charles de Maere. Villa 'Bagatelle' aan de Van Nispenweg 1 te Delden, gebouwd omstreeks 1865 in verband met de aanleg van de spoorlijn. Het gemeentehuis in Markelo, gebouwd in 1872.

Waterstaatsclassicisme (ca.1840 tot ca.1870)

Van het Neo-classicisme afgeleide stroming die door Waterstaats-ingenieurs werd toegepast bij het ontwerpen van overheidsgebouwen. Opvallend is dat veel protestantse kerken in deze stijl ontworpen zijn. Vanaf 1824 was het bouwen van nieuwe kerken in eerste instantie een staatsaangelegenheid. Ze werd ook toegepast bij de bouw van stations.

Voorbeelden:

Het paleis van Justitie aan de Wierdenestraat te Almelo, gebouwd in 1846 en later van een verdieping voorzien. De ned. herv. kerk in Buurse, ontworpen in 1857 door J.G.J van Roosmalen.

Het klasse V station van Markelo/Diepenheim, gebouwd in 1865.

De klasse IV stations van Delden, Goor (1865) en Rijssen (1888).

De ned. herv. kerk in Markelo, gebouwd in 1840.

Neo-gotiek (ca.1850 tot ca.1910)

Nadat de vrijheid van godsdienst was ingesteld, mochten katholieken weer openlijk hun geloof belijden. Daar waar zij in de meerderheid waren kregen zij weer de beschikking over hun kerken. Dat gold vooral voor Noordoost-Twente. In andere plaatsen werden nieuwe kerken gebouwd waarbij men vooral teruggreep op de gotische kerkbouwtraditie. De Neo-gotiek is een specifiek katholieke bouwstijl, die ook werd toegepast bij pastorieën, kloosters, scholen en ziekenhuizen.

Villa Schuttersveld Enschede.

Voorbeelden:

Plaatsen in Twente met Neo-gotische kerken zijn: Almelo, Borne, Delden, Enschede, Goor, Hengelo, Losser en Vasse. De meeste architecten werkten in navolging van Cuypers uit Roermond. Van zijn hand is de Jozefkerk in Enschede uit 1894.

Opvallend is de grote Sint Jozefkerk in Vasse, ontworpen door J.G.J. van Roosmalen, gebouwd tussen 1860 en 1865. De toren werd er in 1871 aan toegevoegd. De kloostercomplexen ter weerszijde van de weg Borne - Almelo, beide gebouwd door de architect Peeters in 1881 en 1888.

Een aparte categorie wordt gevormd door de postkantoren, die door het hele land in een zeer specifieke stijl werden gebouwd, die ook wel 'Postkantoren-gotiek' wordt genoemd. Het enig overgebleven voorbeeld in Twente staat in Delden aan de Zuiderhagen en werd gebouwd omstreeks 1910.

Neo-Renaissance (ca.1880 tot ca.1900)

Aan het eind van de negentiende eeuw ontstaat een stijl die teruggrijpt op de Hollandse Renaissance, waarbij vooral trapgevels worden toegepast.

Voorbeelden:

De Waag in Almelo, gebouwd in 1913.
'Het Oude Huys' aan de Langestraat 27 te Delden.

De watertoren van Twickel bij Delden, gebouwd door H.P. Halbertsma in 1893/94.

Het onderscheid tussen bovengenoemde neo-stijlen is vaak moeilijk te zien. Vaak werden elementen van verschillende stijlen toegepast. We kunnen dan ook spreken van eclecticisme.

Eclecticisme (ca.1850 tot ca.1900)

De term is afgeleid van het griekse woord voor uitkiezen en wordt gebruikt voor de bouwstijl die in de tweede helft van de negentiende eeuw ontstaat, waarbij vele sier-elementen en ornamenten samengevoegd

worden tot één ontwerp.

Voorbeelden:

Kantoor van de firma Laurenz in Ochtrup, gebouwd door Beltman in 1893.

Voormalig Stadhuis van Diepenheim, gebouwd in 1881.

Villa's aan de Wierdensestraat in Almelo tussen het centrum van de stad en het station.

Voormalige villa 'Elizabeth' aan de Grotestraat 167 te Borne, gebouwd in opdracht van Spanjaard door G. Beltman in 1895, thans onderdeel van het gemeentehuis.

Het koetshuis aan de Grotestraat 260 te Borne, gebouwd in opdracht van Spanjaard in 1895 door G. Beltman.

Stationsstraat 74 te Borne in 1891 in opdracht van Meyling gebouwd door de architecten van der Goot en Kruisweg.

De villa Schweigmann aan de Langestraat 1 te Delden, gebouwd in 1890 naar ontwerp van de architect Beltman.

Chaletstijl (ca.1870 tot ca.1930)

Aan het eind van de negentiende eeuw ontstaat een stijl die zijn naam dankt aan de overeenkomst met chalets en vooral tot uitdrukking komt in ver overstekende daken met spanten voorzien van houtsnijwerk. Het gebruik van hout beperkt zich meestal tot de bekleding van de bovenbouw.

Voorbeelden:

Markt 8 in Haaksbergen, gebouwd door G.Beltman in 1888 voor Jordaan.

Villa Peckedam in Diepenheim nabij de oprijlaan van het Nijenhuis, gebouwd in 1898 in opdracht van Graaf Schimmelpenninck door de architecten van der Goot en Kruisweg.

De weinige echte chalets kwamen veelal als bouwpakket uit Scandinavië of Oost Europa.

In Haaksbergen staan hiervan een aantal voorbeelden.

In Delden staat tegenover het station de villa 'Kroonenhof'. Het huis kwam in 1923 als bouwpakket uit Silezië.

Station Delden.

Art nouveau en Jugendstil (ca.1900 tot ca.1920)

Franse en Duitse benaming voor een stijl die aan het eind van de vorige eeuw in het buitenland ontstond en zich vooral uitte in gebogen vormen en motieven uit de bloemen en plantenwereld. In Nederland werd deze stijl ook wel 'Nieuwe Kunst' genoemd.

Voorbeelden:

In Almelo staan aan de Ootmarsumsestraat drie voorbeelden van één architect, G.B. Broekema, die vooral in Zwolle en Kampen veel gebouwd heeft. Ook de interieurs zijn in dezelfde stijl uitgevoerd. Winkeltje aan de Grotestraat 92 te Diepenheim, ca. 1910.

Gevel van een bakkerij aan de Grotestraat 120, Almelo (1910) en eveneens aan de Grotestraat in Almelo nr. 97/99.

Groot winkel/woonhuis aan de Ootmarsumsestraat 20/22/24, te Almelo, wellicht eveneens van de architect Broekema. Ootmarsumsestraat 59/61 te Almelo; voormalige Electriscbe Koffiebranderij uit 1903 met ernaast gelegen directeurswoning.

Rationalisme (ca.1900 tot ca.1930)

Deze stijl wordt ook genoemd 'vernieuwing op persoonlijke grondslag'. Vanaf het begin van de twintigste eeuw zoeken vele architecten naar een eigen stijl waarbij vooral de functie van het gebouw de vorm bepaalt.

Voorbeelden:

Het Huis van Bewaring aan de Marktstraat in Almelo uit 1925.

Het kantoor van de voormalige firma Hedeman aan de Fabrieksstraat te Almelo.

Traditionalisme of 'Um 1800' beweging (ca.1910 tot ca.1930)

Als reactie op het rationalisme ontstaat rond 1910 het traditionalisme dat teruggrijpt op de barok waarbij vooral het monumentale benadrukt wordt.

Voorbeelden:

De bankgebouwen van Ledeboer in Almelo aan de Wierdensestraat en Blijdenstein aan het Hoedemakersplein in Enschede.

De gebouwen van de architecten Karel Muller en A.K. Beudt; in het volgende artikel zal hier uitgebreider op worden ingegaan.

De Bellinckhof aan de Wierdensestraat 208 in Almelo uit 1917.

Het voormalig gemeentehuis in Dene-kamp, gebouwd in 1919/20. In dezelfde gemeente ligt het huis Singraven waarvan de voorgevel in 1921/23 werd herbouwd naar ontwerp van architect A. de Maaker die teruggreep op de oorspronkelijke situatie.

Een enkele keer werd een volledig onederlandse stijl gebruikt, zoals bijvoorbeeld bij de synagoge in Enschede, naar ontwerp van K.P.C. de Bazel, in 1928 gebouwd in byzantijnse stijl met koepelvormige koperen daken.

Amsterdamse school (ca.1910 tot ca.1930)

Deze expressionistische bouwstijl is in 1911 in Amsterdam ontstaan en kenmerkt zich door een grote plasticiteit, met opvallende kapvormen en horizontale vensterverdelingen.

Voorbeelden:

In Zenderen staat aan de Hertmerweg naast het klooster van de paters Carmelieten een gymnasium voor niet priesters uit ca.1930.

De voormalige Openbare Leeszaal aan de Vondelstraat in Hengelo van de architect A.K. Beudt, gebouwd in 1928.

Het Nieuwe Bouwen of de Nieuwe Zakelijkheid (ca.1920 tot ca.1940)

Tussen 1920 en 1940 leidt een wetenschappelijke benadering van de bouwkunst tot strakke gebouwen met veelal witgepleisterde gevels, platte daken en het ontbreken van sierelementen.

Twee voorbeelden hiervan liggen dicht bij elkaar tussen Enschede en Hengelo. In 1933 bouwde Van Lochem een villa aan de Leutinksweg met een U-vormige plattegrond en horizontaal aaneengesloten raampartijen met stalen kozijnen.

Aan de Morshoekweg 30 ligt goed zichtbaar een witgepleisterd huis dat oorspronkelijk 'de Baak' heette. Het is een ontwerp van de Utrechtse architect H.E. Schulte uit 1933.

Ook utiliteitsbouwwerken ontstonden in deze stijl. Mooie voorbeelden hiervan zijn de in de dertiger jaren gebouwde sluizencomplexen in het Twentekanaal bij Delden en Hengelo.

Dezelfde bouwstijl werd ook na de Tweede Wereldoorlog toegepast, zoals bijvoorbeeld in het door Rietveld ontworpen woonhuis aan de spoorlijn tussen Hengelo en Delden.

Functionalisme en Constructivisme (vanaf ca.1915)

Bouwstijl waarbij de vorm in hoge mate bepaald wordt door de functie of de constructie.

Voorbeelden:

Voormalige textiel fabriek van de Stoomspinnerij Twenthe uit 1915, tegenover het station in Almelo.

Watertoren in Almelo aan de Reggestraat uit 1926/28.

'Jaren Dertigstijl' (ca.1925 tot ca. 1940)

Geen officiële benaming voor een in het hele land voorkomende stijl van voornamelijk woonhuizen, gekarakteriseerd door grote en uitkragende daken met flauwe helling en veelal stalen kozijnen. Ook scholen en kantoren worden in deze stijl gebouwd. Soms wordt hierbij verwezen

Het protocolboek van het Huis Ootmarsum

De Oudheidkamer 'Twente' bezit behalve een belangrijke bibliotheek ook oud archiefmateriaal, dat de aandacht van menige speurder lange tijd bezighoudt. Zo is bewaard gebleven een lijvig handschrift, dat genoemd wordt het Protocolboek van erfwinningen, opvaarten, versterven en vrijkopen van het Huis Ootmarsum, vooreen Commanderie van de ridderlijke Duitse Orde, lopende van 1684 tot 1798¹⁾.

Het grootgrondbezit van de orde bestond uit het versterkte huis met kapel, dienstgebouwen, tuinen, bossen, visvijvers, wildbaan, landerijen, watermolens, steenbakkerijen, tientallen boerderijen, kottersplaatsen en woningen. Na de verdrijving van de Spanjaarden in 1626 werd het geheel gesecculariseerd en kwam in handen van de laatste commandeur, Joan Diederik van Heiden en diens nageslacht.

Tussen 1811 en 1825 ging het roemrijke complex geheel ten onder. De laatste eigenares, Anna Sophia Dorothea gravin douairière van Heiden Hompesch - baronesse van Riedesel, Eisenbach en Hermansburg, is in 1795 wegens de revolutie naar Brunswijk gevlucht en nooit teruggekeerd. Ten gevolge van grote schulden zijn het Huis en alle overige roerende en onroerende goederen tussen 1811 en 1825 in het openbaar geveild.

In 1942, 1943, 1948 en 1950 heeft W.H. Dingeldein het hele goederenbezit beschreven²⁾. Na zijn dood in 1953 heeft ondergetekende 'de eindfase van het Huis Ootmarsum', die Dingeldein reeds grotendeels op papier had gezet, in 1959 voltooid en uitgegeven³⁾.

Meer dan tachtig boerenerven waren in de ene of andere vorm van horigheid afhankelijk van de voormalige Commanderie en moesten derhalve pacht betalen. Sinds 1262, het stichtingsjaar van de nederzetting der Orde bij Ootmarsum, waren

twee soorten horigheid van toepassing, namelijk die der eigenhorigen en die der wastinsigen⁴⁾. Het verschil tussen beide soorten was voornamelijk gelegen in de status op het moment van overlijden van de horige.

naar de 'Prairiestijl' van de Amerikaanse architect Frank Lloyd Wright.

Voorbeelden:

Voormalig kantoorgebouw van het Waterschap De Regge aan de Hofkampstraat in Almelo, gebouwd in 1932, met dienstwoning.

Voormalige Marechausseekazerne aan de Vriezenveenseweg 122/124/126 te Almelo.

Erasmuslyceum aan de Sluiskade Noordzijde 33 te Almelo, in 1926/27 gebouwd naar ontwerp van G. Westerhout.

Delftsche School (ca.1930 tot ca.1955)

In 1924 werd M.J. Grandpré Molière hoogleraar in Delft. Hij propageerde sterk de traditionele baksteenbouw. In Twente had hij een vurig pleitbezorger in de persoon van Jan Jans.

Tot na de Tweede Wereldoorlog, vooral in de periode van de wederopbouw, werd deze bouwstijl toegepast.

Voorbeelden:

Het voormalig gemeentehuis in Tubbergen, gebouwd in 1930/31 door de architect H.W. Valk.

Het stadhuis van Enschede, gebouwd in 1928/33 door de architect G. Friedhof; vertoont Scandinavische invloeden.

Een laat voorbeeld van Delftsche school is het in 1963 gereed gekomen gemeentehuis van Hengelo, waarvan de eerste ontwerpen van de architect J.F. Berghoef dateren uit 1948.

J.W. van Beusekom

Alumij goden huylke Ootmarcken 247.
Den 10. Jan. 1758.

Crake tot Lalleop
Versteff

Lambert kraak tot Lalleop in de maand
No. X. van de 1. afgeweken voor de 1. de 1. 1758
lijnde o. v. l. e. d. e. u. a. u. h. e. t. v. o. r. d. m. e. l. e. r. b. o. e. n. ;
Lo. Syni de 1. e. l. f. e. r. v. a. g. e. h. a. d. i. e. g. o. e. d. e. s. a. u.
om de bedmettelijkheid vande 1. e. l. e. t. e.
niet eerder al om g. v. i. k. e. n. s. a. u. f. e. e. r.
en bekonden al 1. v. o. l. g. t.

een oud paard en een jong koeleu
twee Melke Biecken
twee quille D. 1. o.
een Prigge.
Kies gan Pen.

Odia. K. i. N. e. n.
eenen Pa. k. k. e. h. o. g.
twee wagens
een polleg met lijn toebekoor
drie bedden
een keffel
drie L. p. m. i. w. a. l. e.
twee K. i. f. e. n. p. o. t. t. e. n.
vier H. l. o. e. l. e. n.
een K. r. i. j. t. o. m. p. m. e. t. e. e. n. m. e. s. s.
2. b. a. l. e. n.
1. S. c. h. e. n. a. d. i. e. v. a. t.
kaasne, potten, Schotjes, spanne hang. v. i. f. f.
haal en hangt met twee spindelen.

Door welke Versterf de kleijn door van geen Land
kraak genaand. een o. v. l. e. d. e. u. a. u. h. e. t. v. o. r. d. m. e. l. e. r. b. o. e. n. v. a. n.
g. u. i. t. D. o. o. n. h. u. i. j. l. z. a. n. g. e. n. o. m. e. n. K. e. e. p. t. e. d. e. l. e. t. e. n.
veene Summa van zeltig caroliguedet.
160

1. e. l. f. t. e. v. i. d. o. e. n. o. p. m. a. a. t. t. h. e. m. a. n. d. e. m. a. y. e. n. d. e.
de 1. e. h. a. l. f. s. c. h. e. l. i. j. d. o. p. m. a. n. f. t. a. n. d. e. J. a. c. o. b. i.
S. o. n. d. e. e. u. i. g. e. r. h. a. n. d. e. J. e. p. t. k. e. z. a. c. h. t. m. a. l. p. o. s. t. e. n. z.
in fidem J. P. D. i. e. g. h. o. u.

240

Actum op de Nuytje Oopvaarten
Den 7. Junij 1758.

Hoffede
tot de Oopvaarten
Opvaart.

En sietten oemt de Scholte Geraadwinck
met sijn Dochte de Wed. van Berend
Hoffede, en heeft de Oopvaart van
sijn toekomende Schoon Doorn gerant
Opvaart vijf Bouwigen ^{naar de Oopvaart} Opvaart
Hoffede veraccordeert voor 200. Regge
Twee Honderd car. Guldens.
Dat elck te betalen, attel op conditie
al haar vorige som sijn Erfwinning
op den 28. Decem. 1755. heeft de accordeert
waarna den Oopvaart = brief sal verhandigt word
actum ut supra.

C. Opvaart.

Bij het overlijden vervielen niet alle roerende goederen aan de Commandeur. De sterfdatum moest binnen drie dagen op het Huis Ootmarsum worden aangegeven. Daarna werden de roerende goederen en al het vee geïnventariseerd en op geld gewaardeerd door de rentmeester en de secretaris van de Commandeur. De door beide voorgestelde som werd als vergoeding bijna altijd door de pachter aanvaard. Uitzonderingen waren het gevolg van ziekten, natuurrampen en oorlogen. Afhankelijk van de grootte van de boerderij kwam die taxatie neer op een bedrag tussen de 60 en 225 gulden. Dit heette het 'versterf'.

Om een duurzaam bestaan op te bouwen moest de toekomstige boer 'erfgewinnen', dat wil zeggen alleen de oudste zoon kon het erf overnemen. Ontbraken er zoons dan trouwde een vreemde op de boerderij in en deed erfwinning. Wilde een jonge boer het erf verwerven dan ging hij naar de Commandeur, later de Heer van Oot-

marsum, en trachtte met diens rentmeester tot een vergelijk te komen. Vaak gebeurde het dat de vader, een bloedverwant of een aanzienlijke kennis een accoord voor de jongen sloot. Deze overeenkomst ging over de erfwinningsspenning, d.w.z. het bedrag, tussen 50 en 800 gulden, dat betaald moest worden om het erf te kunnen aanvaarden. Pas na volledige voldoening van de som werd hem de erfwinningssbrief uitgereikt.

Een rechtshandeling die ten nauwste samenhang met de erfwinning was de opvaart. Letterlijk betekent dit het varen (= binnenkomen) van iemand op een boerderij, voor welke rechtshandeling de aangetreden man of vrouw moest betalen. Naar verhouding waren dat grote bedragen, zo tussen 50 en 300 gulden. Ook wanneer een van beiden stierf, moest de plaatsvervanger na huwelijk opvaart betalen. Was het een man, dan moest hij tevens de erfwinning voldoen na onderhandeling met de grootgrondbezitter. Geëit

Her: Arr: Stell.

1719 den 17 Octob^r heeft Edele Heer van Lubbert stede-
 met my onderget als by justitie van Edele Heer van
 daer toe funde geauctiooneert Edele Heer van
 veraccordeert op een summe van v. 1000
 Carl. gulden. stoken als een
 Edele Heer van Lubbert
 Data is dito is dese vrykoop door Edele Heer van
 stede- met my onderget.

Edele Heer van Lubbert

D. Vrijlating.

werd dat de 'opvaarling', hetzij man of vrouw, zich in de 'eigenhorigheid' of in de 'wasechte' begaf al naar gelang de status van de boerderij. Hoe ingewikkeld dit stelsel was, blijkt uit het geval dat een ingekomen 'vrije opvaarling' door de status van het erf zich weer moest vrijkopen, wilde hij of zij vrij blijven. Ook kwam het voor, dat een weduwe die van elders kwam, vrij was en door huwelijk zich in de echte begaf, één of twee eigen meegebrachte kinderen vrij mocht houden.

Deze traditie heeft eeuwenlang gegolden. Op de lange duur was het een voordeel voor de boer en een nadeel voor de grootgrondbezitter, omdat de hoeveelheid veldvruchten, die jaarlijks geleverd moest worden gelijk bleef, maar de prijs daalde. Daarbij zakte eveneens de koopkracht van het geld zodat duidelijk is waarom bijna de hele landadel in Twente failliet ging, tenzij er rijke huwelijken werden gesloten of andere inkomsten werden verworven. Zo zijn in de achttiende en negentiende eeuw van de 65 havezathen en kastelen in Twente meer dan 50 te grond gegaan.

Tenslotte kende de horigheid ontslag uit de 'echte'. Dit was te allen tijde mogelijk. Voor het echter zover was, moest met de Heer van Ootmarsum een overeenkomst worden gesloten over de hoogte van het bedrag waarvoor de vrijlating werd verleend. Zodra het bedrag was vastgesteld en betaald, tussen de 10 en 30 gulden, schreef de rentmeester de vrijbrief uit, liet hem door de principaal ondertekenen en reikte hem aan de vrijgelatene uit. Over het algemeen was de horige daar niet eens zo happig op. Men was dan namelijk vogelvrij en genoot nergens bescherming. Men kon dan naar een stad trekken en trachten burgerrechten te verwerven. Dat was echter niet gemakkelijk. Men moest aan zware eisen voldoen.

A.L.Hulshoff

Noten:

- 1) Archief Oudheidkamer 'Twente' S Om C 24
- 2) Verslagen en Mededelingen van de Ver. tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis 1942, 1943, 1948, 1950.
- 3) Idem als noot 2, jaargang 1959.
- 4) tins = tijns = cijns = accijns.

Ander licht op de geschiedenis van twee watermolens in Mander

Inleiding

Het bekende naslagwerk over watermolens, 'Molens Mulders Meesters', geschreven door H.Hagens en verschenen in 1979, behandelt negen eeuwen watermolens in de Gelderse Achterhoek, Salland en Twente. Voor dit boek is jarenlang intensief speurwerk verricht, zowel in de archieven als in het veld.

Bij de beschrijving van de molens is de auteur uitgegaan van de door hem gevonden historische bronnen. Waar geen archiefstukken voorhanden waren heeft hij soms gebruik moeten maken van secundaire bronnen, zoals literatuur. Dat zulk materiaal wel eens minder betrouwbaar kan zijn, is achteraf gebleken bij de beschrijving van de Bovenste en Middelste Molen aan de Mosbeek te Mander (gem. Tubbergen). Uit recentelijk te voorschijn gekomen documenten werd duidelijk dat bepaalde gegevens niet juist waren, waardoor verkeerde conclusies werden getrokken.

Hier volgt 'in beknopte vorm' de historie van de beide Manderse papiermolens, zoals die op grond van het thans beschikbare materiaal kan worden geschreven.

De Bovenste Molen (van der Ham)

Op 14 april 1705 werd 'bij openbare uitveilinge en keersenuitgank het Erve en Goet met toebehorige landerijen van Jan Pauws te Hezingen' voor 1730 gulden door Jan Schimmelpennink, koopman te Almelo, verkocht aan Hendrik Balk (Bolk), koopman in dezelfde plaats¹). Tot deze landerijen behoorde een perceel grond, gelegen aan de Molenbeek (Mosbeek) in de Marke Mander. Hierop bouwde Hendrik Balk tussen 1720 en 1723 een huis van zes gebont waarin een keuken met een vuursteede of schoorsteen, en een werkplaats van vijf gebont met daarin een

papiermolen en een 'in stande vastgemetselde liem keetel op de weijse als een Broukeetel en daer Bij in de kuep een keetel ome in de winter het water te verwarmen²). De molen werd aangedreven door een bovenslagrad met een diameter van 3 ellen.³)

Na de dood van Hendrik Bolk (rond 1730) werd de erfenis, waaronder het erve en goed Paus te Hezingen en de waterpapiermolen te Mander, verdeeld over drie erfgenamen: Anthonie Werners (sinds 1732 weduwnaar van Agnes Bolk), Margaretha Bolk (dan nog ongehuwd) en Trientje Bolk, echtgenote van de doopsgezinde dominee Willem Mol. Op 28 december 1745 kochten Anth. Werners en Margaretha Bolk van het echtpaar Mol-Bolk 4/12 deel van het erve Paus en de papiermolen - welke laatste gepacht werd door Jan Leemhorst⁴). Na het overlijden van haar man verkocht Trijntje Bolk nog eens 4/12 deel aan Anthonie Werners - die inmiddels was hertrouwd met Geesje ten Cate - en 1/12 deel aan haar zuster Margaretha, inmiddels gehuwd met Tobias van Lochum⁵).

Wanneer op 31 december 1777 de toenmalige bewoners, Berend Paus en zijn vrouw in staat zijn de boerderij en landerijen terug te kopen, blijkt dat Hendrik Wernert, zoon van Anthonie Werners en Geesje ten Cate, het halve erve in zijn bezit heeft, en Tobias van Lochum, weduwnaar van Margaretha, de andere helft⁶).

De Middelste Molen (Frans)

Op 26 juni 1725 werd Doctor Antoni Jan Perizonius te Ootmarsum eigenaar van het erve en goed Hesselink in Mander⁷). Perizonius, echtgenoot van Fenne van Tubberge, was o.a. Secretaris (vicaris) van het Stif te Weerselo. Op een perceel

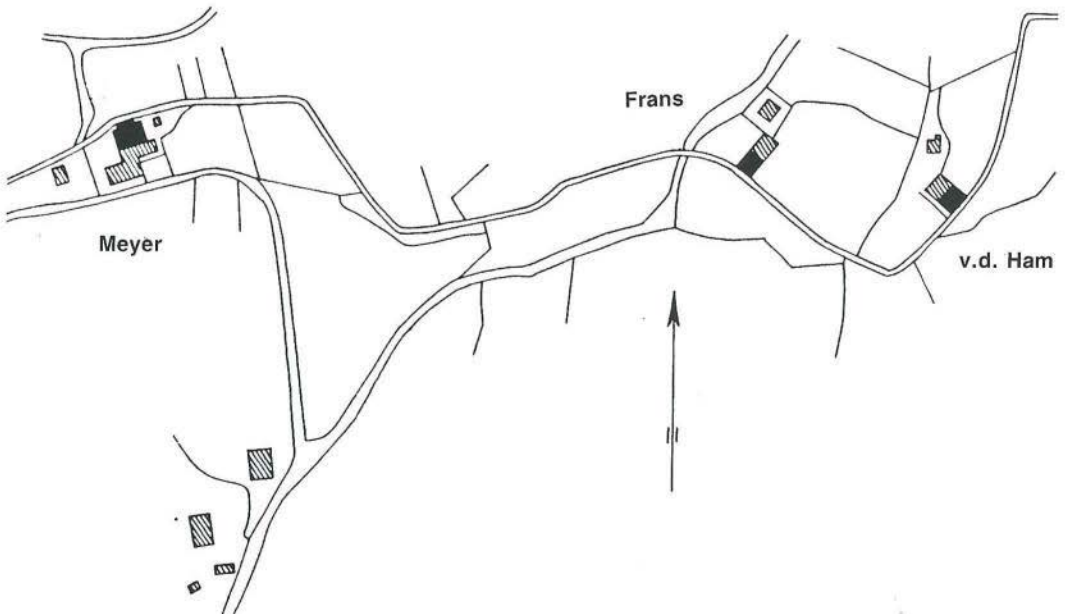
grond, behorende bij dit erve, gelegen aan de Mosbeek vlakbij dat van Hendrik Bolk maar iets verder stroomafwaarts, liet ook Perizonius een papiermolen bouwen, waarschijnlijk direct na de aankoop. De molen was groot "aght vak, jeder vaek gereekent van de een balk tot de anderen.....nog in deselve mol in de kupe, daer het papier ud geschept werd sijnde in een kleijn koepereen keetel ongeveer 20 duim lank en 12 duim wiets ome koelen of vuer in te leggen in de wintertidt als het

water befrist ome de schepper van het papier de handen in het waeter kunnen gebrueken"⁸⁾). Het bovenslag- waterrad had een diameter van 2.7 ellen⁹⁾.

De Onderste Molen (Bels)

Vervolgens bouwde Hendrik Meyer, in die tijd de pachter van de Hof te Mander, eveneens een water-papiermolen op een perceel grond aan de Mosbeek, dat hemzelf toebehoorde. De bouw begon in 1725 en was in 1727 voltooid.

Gem. Tubbergen Sectie C, blad 4

Ligging watermolens aan de Mosbeek in Mander 1870.
Uit: H. Hagens: Molens Mulders Meesters p. 480.

Papiermakers

De papiermolens werden na voltooiing verpacht aan ervaren, in het algemeen Veluwe papiermakers. Men moest hier het vak nog leren. Op de bovenste molen woonde de papiermaker Jan Leemhuis met vrouw Swaantje Gerrits en drie kinderen, op de middelste molen Jan Velthuys met vrouw Aeltje en vier kinderen. De laatste had een inwonende knecht, genaamd Tobias van Loo¹⁰).

In 1764 blijkt deze Tobias van Loo Jan Leemhuis op de bovenste molen te hebben opgevolgd: hij woont daar dan met zijn vrouw en twee andere personen. In datzelfde jaar is op de middelste molen Berend Frans(en) als papiermaker werkzaam¹¹). In 1780 wordt door Tobias van Loo ook de pacht van deze molen overgenomen¹²). Vijftien jaar later is Tobias van het toneel verdwenen (vanwaar hij kwam en waarheen hij ging is onbekend), is Gerryt van der Ham papiermaker op de bovenste- en Hendrik Frans op de middelste molen¹³).

Vanaf die tijd blijven de namen Van der Ham ('n Engel) en Frans ('n Beernds) respectievelijk aan de bovenste en middelste molen in Mander verbonden.

Aankoop Middelste Molen door Willem Cramer in 1776

Met de eigenaar van de middelste molen, Antoni Perizonius, ging het zakelijk heel slecht, zó slecht, dat zijn weduwe in 1776 failliet werd verklaard en de boedel bij executie moest worden verkocht. Uit deze boedel kocht Willem Cramer in november van dat jaar voor f 4511,- het erve Hesselink in Mander, bewoond door de familie Hesselink en de papiermolen met huis, schuren en landerijen, eveneens in Mander, bewoond door Berend Frans(en) en zijn gezin¹⁴). Cramer zegde Frans echter per 1 mei 1780 de huur op ten gunste van Cornelis Gerrits uit Heerde. Deze voldeed echter niet aan de in het huurcontract gestelde voorwaarde om binnen 14 dagen 100 gulden te betalen, waarna Tobias van Loo, die al papiermaker op de bo-

venste molen was, op dezelfde condities de huur overnam.

Aankoop Bovenste Molen door Willem Cramer in 1780

Na de verkoop van het erve Paus in 1777 bleef de bovenste molen nog drie jaar in het bezit van beide zwagers Werners en van Lochum. Op 3 februari 1781 werd ze met de daarbij behorende groen- en bouwlanden in Mander voor f 3000,- verkocht aan Willem Cramer te Ootmarsum¹⁶). Papiermolens en landerijen waren volgens de koopacte toen in huur in gebruik bij de papiermaker Tobias van Loo. Op 7 maart 1781 sloot Cramer met Tobias van Loo voor beide molens een nieuw huurcontract af voor de duur van zes jaar voor f 275,- - per jaar en 2 riemen papier (of f 6,-)¹⁷).

Stichting van de 'firma B. Cramer' in 1811

In 1811 werden alle bezittingen van het Huis Ootmarsum onder de hamer gebracht. Daartoe behoorde het landgoed Springendal met twee papiermolens - waarvan de bovenste, aan de Uelserdiek, eigenlijk uit twee molens bestond - en een kleine korenmolen op het erve Meerbekke. Het landgoed werd gekocht door een zoon van Willem Cramer, burgemeester B. Cramer van Ootmarsum¹⁸). Hij stichtte de 'firma B. Cramer' die beschikte over 5 papiermolens: 2 in de marke Mander en 3 in de marke Nutter/Oud-Ootmarsum.

Einde van de papiermakerij in Noord-Twente in 1884

In Noord-Twente was de firma Cramer de enige papierfabrikant van betekenis. Haar afzetgebied lag voornamelijk in het Duitse achterland. Tijdens de Frans-Duitse oorlog in 1870-1871 maakte de firma een periode van bloei door. Om aan de grote vraag, vooral naar karton, te kunnen voldoen, werd het bedrijf gemoderniseerd en gereorganiseerd, waarbij de beide Manderse molens werden afgestoten en met huis, schuren en landerijen verkocht aan

de toenmalige bewoners H.J. van der Ham en B.H. Frans¹⁹).

Na 1880 werd de handel op Duitsland door de heffing van hoge invoerrechten vrijwel onmogelijk. De geïsoleerde ligging ten opzichte van het westen werd nu voelbaar. De firma Cramer greep dan ook in 1884 de kans om te verhuizen naar Wapenveld (Gld), waar zij zich sindsdien als 'Berghuizer Papierfabriek, voorheen B. Cramer' heeft ontwikkeld tot een modern bedrijf met goede bestaansmogelijkheden.

Gedenkboek 1711-1911

In 1911 werd ter gelegenheid van het 200-jarig bestaan van de Berghuizerpapierfabriek, voorheen de firma B. Cramer, een gedenkboek uitgegeven. De stichting van de firma zou dus in 1711 hebben plaatsgevonden. Hagens merkt in zijn boek 'Molens, Mulders Meesters' (blz. 482) op, dat hij de stichtingsacte niet onder ogen heeft gehad. Uit bovenstaande kan men echter opmaken dat de firma precies honderd jaar later moet zijn ontstaan. In Wapenveld heeft men dit feest in 2011 dus nog tegoed! In hetzelfde gedenkboek wordt gesteld dat de papierfabriek van de familie Meyer - thans de Molen van Bels - ook tot het Cramer-concern behoorde. Ten onrechte: om de slechte tijden het hoofd te bieden was men hier al in 1845 tegenover de papiermakerij een cichoreifabriekje begonnen. In 1860 werd de papierproductie gestaakt en de papiermolen tot korenmolen omgebouwd. Het gehele complex bleef van 1725 tot 1916 eigendom van de familie Meyer; in dat jaar werd het verkocht aan Jannes Bels²⁰).

Waterrechten

De rechten op watergebruik en bevloeiing waren in 1776 en 1781 in contracten met de pachters vastgelegd. Sinds Willem Cramer in 1780 ook de bovenste molen had gekocht, waren er vooral 's zomers met enkele buren problemen bij het bevoeien van een bepaalde 'mate'. Op 21 april

1792 werd met deze landbouwers een overeenkomst gesloten waarin aan hun wensen enigszins tegemoet werd gekomen²¹). Door het verdwijnen van de bovenste molen na 1870, verviel deze overeenkomst, waardoor Frans zich genoodzaakt zag boven zijn molen een grote stuwvijver aan te leggen. De stuwvijver bij Meyer (Bels) werd om dezelfde reden en in dezelfde tijd aangelegd.

Huidige situatie

Bij de verkoop van de Manderse molens aan H.J. v.d. Ham en B.H. Frans in 1870 was overeengekomen dat hier binnen een periode van 99 jaar geen papier meer zou worden gefabriceerd. De molen van v.d. Ham verdween, die van Frans werd tot korenmolen omgebouwd. Eind 1961 verkocht de zoon van B.H. Frans de molen met alle landerijen aan de Stichting Het Overijssels Landschap. Na een leegstand van 6 jaren was een grondige restauratie van het complex broodnodig geworden. Deze werd tussen 1969 en 1971 uitgevoerd door aannemer Masselink te Mander, onder leiding van de architect Van Vlaanderen. Daarna werd het woonhuis betrokken door de beheerder van het Overijssels Landschap, J.G. ten Hoopen met zijn gezin, en werd de molen ingericht als tentoonstellingsruimte.

Sinds het vertrek van de familie Ten Hoopen in 1989 wordt de molen traditiegetrouw weer bewoond door een 'Frans', een kleinzoon van de laatste papiermaker.

M. Paskamp-van Santen

Bronnen, aanwezig in het Rijksarchief in Overijssel te Zwolle:

- 1) Recht. Archief R.A.Ootmarsum, Inv. nr. 3. 17-5-1707
- 2) Angaave van de Nuewe angetimmerden huizen en buersteeden in Manderen, 1749/50. Statenarchief Inv.nr 2519
- 3) Staring W. en T.J. Stieltjes: *De Overijsselsche Wateren*, Zwolle 1848
- 4) Recht. Archief R.A. Ootmarsum, Inv. nr. 71. 24-1-1746
- 5) Idem, Inv. nr. 9. 27-7-1747
- 6) Idem, Inv. nr. 71. 31-12-1777

(Vervolg blz. 51)

Mededelingen

40 jarige archeologische werkgemeenschap stelt prijs in

Dit jaar is het 40 jaar geleden dat de grootste vereniging voor amateurarcheologen in Nederland, de AWN, werd opgericht. In het kader van dit jubileum heeft deze vereniging een aantal feestelijke activiteiten gepland.

Op 12 april j.l. is in Amersfoort een commissie benoemd, die de eerste zilveren AWN-legpenning in oktober van dit jaar zal toekennen aan een persoon of instantie die zich op bijzondere wijze verdienstelijk heeft gemaakt voor de Nederlandse archeologie. De commissie bestaat uit het Tweede Kamerlid Mevr. S. van Heemskerck-Phillis Duvekot, de directeur van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek Prof. Dr. W.J.H. Willems en de Leidse hoogleraar prehistorie Prof. Dr. L.P. Louwe Kooijmans. Verder werd op deze middag in een tweetal korte lezingen het belang van een goede samenwerking tussen amateur- en beroepsarcheologen centraal gesteld. Amateurarcheologen ontdekten in Wassenaar sporen uit de Bronstijd. De vondst resulteerde in een opgraving door het Instituut voor Prehistorie van de Leidse Universiteit (IPL) in samenwerking met de amateur-archeologen. Prof. Louwe Kooijmans (IPL) en Dhr. R. van Lit (AWN) vertelden gezamenlijk het verhaal van het beroemde Bronstijdgraf.

Zaterdag 26 oktober a.s. zal het hoogtepunt van de jubileumactiviteiten zijn. Op die dag zal in kasteel de Doornenburg bij Arnhem voor alle belangstellenden een grote informatieve archeologische markt worden georganiseerd.

Vuur 't Inschrien

Gegevens owwer Twente zitt nich bloos in Nederland, mer ok in de Pruis.

Ik was op stamboonderzoek in t bisdomsarchieff in Muinster en vund zoa met het volgende: families in 1672, dei katholiek warn en heurn onder de keark van Oatmörssche: stad Oatmörssche 80, Reutum 61, Vas 21, Maander 32, Hezzing 15, Nutter en oold Oatmörssche 28, Brecklenkaamp 17, Lattrop 24, Tilgt 40, Oagel 56.

H. Engelbertink

Bibliotheek

Wegens vacantie is de bibliotheek van de Oudheidkamer 'Twente' gesloten op vrijdag 12, 19 en 26 juli a.s.

Jantine Rijpma

Boek en Blad

Tussen kermis en carnaval, vertier in Overijssel

Traditiegetrouw begint het nieuwe kermisseizoen in Nederland met Pasen. In Overijssel worden dan de paaskermissen gehouden in de grote steden Deventer, Enschede, Kampen en Zwolle. De harten van de vele kermisfans beginnen dan weer sneller te kloppen en zeker die van Herman Aarts en Aranka Meyerink-Wijnbeek. Sinds jaren organiseert het Provinciaal Overijssels Museum, waarvan zij medewerkers zijn, tijdens de zomerkermis in Zwolle thematentoonstellingen over dit boeiende onderwerp. Het is dan ook niet verwonderlijk dat zij de auteurs zijn van 'Tussen Kermis en Carnaval, vertier in Overijssel' in het onlangs verschenen Jaarboek Overijssel 1991.

De kermis is de bakermat van het volksvermaak en haar ontstaan gaat ver in de historie terug. In de Middeleeuwen gaven religieuze gebeurtenissen, zoals het inwijden van een nieuwe kerk, aanleiding tot het houden van festiviteiten. Daarnaast was vanouds de jaarmarkt een plaats waar kooplui uit de wijde omtrek naar toe kwamen om hun koopwaar aan te bieden. Behalve deze kooplui werden ook de

- 7) Leenprotocollen, Mr. Eyken, Zwolle. 26-6-1725
- 8) Angaeeve van de Nuewe angetimmerden huisen en buersteeden in Manderen, 1749/50. Statenarchief Inv. nr. 2519
- 9) Staring W. en T.J. Stieltjes, 'De Overijsselsche Wateren', Zwolle 1848, p. 295-296.
- 10) Volkstelling Twente 1748
- 11) Hoofdgeldregister Twente 1764, Statenarchief Inv. nr. 2689
- 12) Hagens, H.: *Molens Mulders Meesters*, Hengelo 1979, p. 483
- 13) Volkstelling Twente 1795, Statenarchief Inv. nr. 5357
- 14) Recht. Archief R.A. Ootmarsum, Inv. nr. 71. 6-12-1776
- 15) *Gedenboek De Berghuizer Papierfabriek voorheen B. Cramer te Wapenveld 1711-1911*, Haarlem 1911. Bijlage C. 7-5-1781 (zie 12)
- 16) Recht. Archief R.A. Ootmarsum Inv. nr. 10. 16-1-1782
- 17) Hagens, blz. 481
- 18) Arch. O.K.T., Protocol van geproduceerde segels tot overdrachten (Vredegerecht Ootmarsum)
- 19) Notariëel archief R.A.O., Notaris J.A.H. ten Pol te Ootmarsum, koopcontract 5-11-1870.
- 20) Paskamp-van Santen, M., *De Molen van Bels, Twee en een halve eeuw geschiedenis*, St. Hist. Kring Vasse Mander Hezingen, 1985.
- 21) Hagens, blz. 481

goochelaars, kwakzalvers en muzikanten naar dit gebeuren getrokken. En zo ontstonden tijdens de jaarmarkt de kermissen.

Uitvoerig wordt in het onderhavige boek ingegaan op het reilen en zeilen van de kermis door de eeuwen heen. Lezenswaardig zijn de onderwerpen kwakzalverij, waarzeggerij, straatmuzikanten en niet te vergeten toneel. Zolang er kermis is, is er toneel op de kermis geweest. Een bijzondere vorm van dit toneelspel was en is nog steeds de poppenkast met daarin de belangrijke hoofdpersonen Jan Klaassen en Katrijn. In het poppenspel is het leven, de strijd, de humor en het leed van de gewone man terug te vinden. Ook maakte menig kermisganger in de vorige eeuw voor het eerst kennis met het fenomeen fotografie en film.

In het hoofdstuk 'Het circus komt' lezen we over de vanouds sterke band tussen kermis en circus. Immers het circus is ontstaan op de kermis toen daar allerlei clowns, acrobaten, koorddansers, vuurverters en gedresseerde dieren te zien waren. Langzamerhand werd in onze eeuw het moderne circus een feit.

Het boek eindigt met de Oranjeveesten en de zotterijen tijdens het carnaval.

Hoewel de kermis en het circus anno 1991 nog springlevend zijn en de laatste jaren op technisch gebied een geweldige ontwikkeling hebben doorgemaakt, komt in 'Tussen Kermis en Carnaval' het verleden nadrukkelijker aan bod dan het heden. Het is vooral een kijkboek geworden, rijk geïllustreerd met unieke foto's en tekeningen uit vroeger jaren.

'Tussen Kermis en Carnaval' is een welkome aanvulling op het bestaande boekenarsenaal over dit onderwerp. Misschien geeft het ook de aanzet bij de kermistans in onze provincie om de nog aanwezige nostalgische kermiszaken voor ons nageslacht op te sporen, te beschermen en te bewaren. Het Kermis- en Circusmuseum in Steenwijk doet in deze al haar uiterste best en verdient daardoor ons aller aandacht. Kermis en circus immers spreken de Overijselaar al eeuwen aan als het vermaak van licht, romantiek, spanning en sensatie.

H.A.K.

Aarts, Herman en Aranka Meijerink-Wijnbeek:
Tussen kermis en carnaval, vertier in Overijssel
Uitgeverij Waanders b.v., Zwolle, 1991.
ISBN 90-6630-258-5 gen. f 29,50
ISBN 90-6630-257-7 geb. f 39,50

Fabrieken en trafieken in het Departement van de Oude IJssel (1800)

Wie de sociale en economische geschiedenis van Overijssel ten tijde van het Ancien Regime (ca. 1650-1800) wil bestuderen, stuit al snel op een gebrek aan betrouwbare bronnen. Pas tegen het einde van de 18de eeuw ontstond er namelijk een groeiende belangstelling voor het systematisch verzamelen van gegevens over sociale en economische thema's.

Vanuit deze achtergrond is het daarom toe te

juichen dat het Rijksarchief in Overijssel in samenwerking met de Taakgroep Sociale en Economische Geschiedenis van de Katholieke Universiteit Nijmegen een economische bron uit 1800 voor een breed publiek toegankelijk heeft gemaakt.

Het betreft hier een uitgave van de zogenaamde collectie Goldberg. In zijn functie als 'Agent van de Nationale Oeconomie', een voorloper van de Minister van Economische Zaken met echter uitsluitend adviserende bevoegdheden, stelde Johannes Goldberg een onderzoek in naar de stand van de fabrieken en de nijverheid rond 1800. Naast een inspectiereis door de Bataafse Republiek (1796-1806), liet hij hiertoe enquêteformulieren uitgaan naar gemeenten en fabrieken in de acht departementen. Overijssel behoorde tot het Departement van de Oude IJssel dat behalve Overijssel en Drenthe ook delen van Friesland en Gelderland omvatte. Helaas zijn slechts de stukken betreffende de Departementen van Texel en de Oude IJssel bewaard gebleven.

Hoewel het Departementaal Bestuur van de Oude IJssel loyaal heeft meegewerkt aan het welslagen van de enquête, is ze niet geheel compleet. Zo hebben niet alle gemeenten de enquête geretourneerd of zijn de antwoorden in de loop der tijd verloren gegaan. Zo ontbreekt bijvoorbeeld informatie over Deventer. Bovendien vertonen de antwoorden op de aan de fabrikanten gerichte vragen soms grote hiaten als gevolg van laksheid, onwil of onkunde. Ondanks genoemde tekortkomingen biedt de enquête een veelheid aan informatie over productieprocessen, loonstructuur, (internationale) marktrelaties etc.

De bruikbaarheid van een bronnenpublicatie staat of valt met de mate van toegankelijkheid. De hier besproken publicatie kent drie toegangen en is daardoor zeer gemakkelijk te raadplegen. Naast een geografisch ingedeelde inhoudsopgave en een index op persoons- en geografische namen, is er een computerprogramma ontwikkeld - ook het archiefwezen gaat met de tijd mee en stelt zich klantvriendelijk op - waarmee de gebruiker snel kan nagaan of en welke gegevens er van een bepaalde gemeente voorhanden zijn. Bovendien kan het programma gemeenten of fabrikanten bij elkaar zoeken die een bepaalde combinatie van vragen hebben beantwoord, hetgeen onderlinge vergelijkingen vergemakkelijkt. Vanzelfsprekend kan het gebruikersvriendelijke computerprogramma alleen als hulpmiddel bij de eigenlijke bron gebruikt worden.

Zowel voor het boek als het computerprogramma (5¼" diskette incl. handleiding) bedraagt de prijs f 23,50. Bestellingen door overmaking van dit bedrag op gironummer 865784 t.n.v. Rijksarchief in Overijssel te Zwolle o.v.v. bestelnummers resp. 23 (boek) of 24 (diskette en handleiding)

Bibliografische gegevens

Engelen, Th.L.M., Folkerts, J., Hendrickx, F.M.M. (red.), *Fabrieken en Trafieken in het Departement van de Oude IJssel (1800). De bedrijfsenquête van Johannes Goldberg* (Zwolle 1990)

Uitgave van het Rijksarchief in Overijssel, nr. 23

ISBN 90-71238-51-2

A.L.A. W.

**BIJ DE BROEKHUIS
BOEKHANDELS VINDT
U EEN INTERESSANTE
KOLLEKTIE STREEK-
BOEKEN.**

**OM U ZELF KADO TE
GEVEN.**

Boekhandel Broekhuis

Hengelo-o. Enschedesestraat 19 Tel. 074 - 910267*
Almelo City Promenade 21 Tel. 05490 - 12235
Haaksbergen v. Heijdenstraat 5 Tel. 05427 - 3456
CAMPUS BOEKHANDEL
Enschede THT Gebouw Vrijhof Tel. 053 - 893839

Hoodijk 15, 7661 RA Vasse
(Post Ootmarsum)

MOSBEEK

HOTEL-RESTAURANT

Prachtig gelegen aan de rand van het natuurreservaat „Het Springendal“.

BUITEN: een geweldige natuur om te wandelen, fietsen, helemaal om bij te komen.

BINNEN: de warmte en gezelligheid van een familie-hotel. Alle kamers met modern comfort.

In voor- en naseizoen speciale arrangementen.

Voor inlichtingen
en reserveringen:
Telefoon 05418 - 481

Welkom

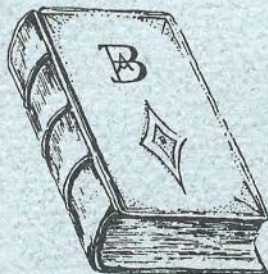

**HUIZE
HÖLTERHOF**

Hölterhofweg 325
7534 PT Enschede
Tel. 053 - 611306

Huize Hölterhof, moeilijk te vinden.....
Een openbaring om te ontdekken!
Van november t/m april:
diners-koffietafels
recepties-familieëunies enz.

Van mei t/m oktober:
55-plus vakantieweken.
Vraagt folder en programma.

A. Bonzet SPECIAAL BOEKBINDERIJ

DE OSSENBOER 44 - ENSCHEDE
tel. 053-314069

**OOK UW BINDWERK
IS BIJ ONS WELKOM**

Wij zijn een niet te grote
binderij waar kwaliteit
en service nog
mogelijk is

*Gespecialiseerde handboekbinderij
voor particuliere- en rijksopdrachten.
Levering franco door geheel Nederland.
Kleine tot grote oplagen - speciale opdrachten.*